

Tudás-szociológia és szociológiai tudás¹

(A társadalmi haladásnak a szociológia fejlődésére gyakorolt befolyásáról)

EDVARD ARAB-OGLI

„A gömb, amelynek Ön a belsejébe került, természetesen a fehér gömb volt. Ön természetesen egész idő alatt kívül volt rajta, és azt a csalóka érzést, hogy belül van, a szférikus tér perspektívája okozta, amely eltér a minket körülvevő világ lineáris perspektívájától. Ön úgy viselkedett — elnézést kérek e hasonlótól —, mint a részeg ember, aki egy kioszk körül kering és azon sopánkodik, hogy bezárták. Hogy lett volna zárva a gömbe, az csak látszat volt!”²

Vajon ki vonná kétségbe azt a nyilvánvaló tényt, hogy a társadalmi jelenségekről és folyamatokról szóló tudásunk objektivitás és pontosság tekintetében igen elmarad a szervetlen és a szerves világgal foglalkozó tudományoktól. A modern szociológia tudományos színvonalát gyakran a biológiának a múlt század közepén, a kémiának a XVIII. században, az asztronómiának és a fizikának a reneszánsz korában, a matematikának és a mechanikának a hellenizmusban elért állapotával hasonlítják össze. Lehet, hogy ez az állítás kissé kategorikus és túlzott, de általában és egészében véve objektíve valószínűleg visszautkröz bizonyos következetességet a tudományos ismeret egyes ágainak keletkezésében.

Mi az oka a szociológia ilyen lemaradásának? Miért kullog a modern tudomány uszályában? Vajon ezt a lemaradást a szociológiai tudásnak, mint ilyennek különös természete magyarázza-e, vagy pedig egyszerűen magának a kutatás tárgyának — a társadalmi jelenségeknek és folyamatoknak — viszonylagos bonyolultsága? Attól függően, hogy milyen feleletet adunk erre a kérdésre, vagy határozottan elvetjük, vagy pedig elismerjük a szociológia mint objektív, rendszerező és egzakt tudomány felépítésének lehetőségét.

Arról is szólnunk kell, hogy a tudomány történetében nem volt hiány olyan doktriner kísérletekben, amelyek a szociológia kidolgozatlanágát és gyengeségét a tudományos ismeret rendszerében elfoglalt látszólag kivételes jellegére hivatkozva akarták igazolni. A racionalizmust a természet megismerésének területén védelmező averroisták a középkorban fenntartás nélkül átadták a teológiának a társadalmi jelenségek egész területét. A „kettős igazság”-ra vonatkozó koncepciójuknak (amely annak idején jogosult volt, ma már azonban archaikus), bármilyen különös is, egészen napjainkig is vannak követőik. Igaz, ma már óvakodnak attól, hogy nyíltan hangoztassák: „Társatok fenn a természettudományokat a tudás számára, a szociológiát pedig adjátok át a hitnek!” Ehelyett inkább a tudás két fajtájáról, két típusáról szóló tudományos színezetű fejtegetések mögé rejtőznek. Így a neokantiánusok megkülönböztetik az úgynevezett „nomotetikus” vagy általánosító tudományokat, ezekhez sorolják a természettudományokat, és az „ideografikus”, azaz individualizáló, leíró tudományokat, ide sorolják a szociológiát is; a tudás-szociológia hívei a természet-tudományt mint tudományt szembeállítják a szociológiával, mint ideológiával;

¹ A washingtoni V. Nemzetköz i Szociológiai Kongresszuson 1962. szeptemberében tartott előadás.

² Lem, Stanislaw : Asztronauták. Ford. Mészáros István. Móra F. Könyvkiadó, 320—321. o.

a vulgáris marxisták a tudást természettudományokra és társadalomtudományokra osztják fel, az előbbieket a termelőerők közé, az utóbbiakat pedig a felépítményhez sorolják. Akármilyen ürügyet használnak is fel ehhez, a végkövetkeztetés egy: a szociológia — nem tudomány, mindenesetre nem olyan teljes értékű tudomány, mint mondjuk a fizika vagy a biológia, következésképpen az igazság jellege, kritériuma a szociológiában más, mint a természettudományokban.

Én személyesen meg vagyok arról győződve, hogy a szociológia és a természettudományok között nincs semmiféle lényeges különbség. A különbség közöttük nem a valóság megismerésének módjaiban rejlik, hanem ezen ismeretek különböző érettségi fokában. A „leírás” elhatalmasodása a társadalomtudományokban — egyszerűen valamennyi tudomány fejlődésének kezdeti szakasza, amelyet különböző időkben megtett a fizika, a kémia, a biológia is, mielőtt „általánosító” tudományokká váltak volna. A szociológia egyáltalán nem azért maradt el tudományos színvonalában a természettudományoktól, mert benne a reakciós ideológiai előítéletek túlsúlyban vannak; ellenkezőleg, ezek éppen azért honosodtak meg benne, mert nem eléggé fejlett. Annak idején az asztrológusok, a fizikusok és a biológusok nem ritkán életükkel fizettek azért, hogy kiűzzék a teológiai kísérteteket tudományos szférájukból; tudományos koncepcióik, amint ezt a természettudományok története bizonyítja, sértették a társadalom reakciós uralkodó erőinek érdekét, mégpedig semmivel sem kevésbé, mint a haladó szociológiai elméletek a mi korunkban. Ami a természettudományok és a szociológia funkciójának különbségét illeti a modern társadalomban, a szociológia éppen olyan egzakt és rendszerező tudománnyá kezd válni, mint a természettudomány; most már nemcsak az ideológiai harc szférája, hanem átalakult a társadalom tudományos megszervezésének eszközévé.

A szociológiának, mint rendszerező és egzakt tudománynak kialakulása és további fejlődése, véleményem szerint, addig nem lehetséges, vagy mindenesetre igen bonyolult, amíg a szociológusok tudatából nem küszöbölődnek ki azok az előítéletek, amelyeket a tudás-szociológia ültetett el. Különösen három olyan káros szofizmáról van szó, amely kétségbe vonja a szociológiában az objektív tudás lehetőségét általában, és ezeket a rövidség kedvéért „az őszinte krétai”, „a hazugok országa” és „a zárt gömb” apóriáinak nevezzük.

Vajon minden krétai hazudik-e?

Az objektivitás problémája a szociológiában, ahogyan ezt Karl Mannheim és követői felvetik, önkéntelenül is a híres ókori paradoxonnal való összehasonlításra készült — „Egy krétai azt mondta, hogy mindenkrétai hazudik.” Ebben az esetben egy szociológus azt akarja elhíttetni, hogy minden szociológus, szándékosan vagy nem szándékosan, a társadalmi jelenségeket és folyamatokat illetően eltorzítja az igazságot, s így a szociológusok egymást és mindenki mást tévútra vezetnek. Vajon megtalálható-e ily módon a becsületes és őszinte szociológus-krétai?

A kísértés igen csábító, hogy ilyen krétait keressünk. Mihelyt csak egy olyan szociológust találunk, aki az igazságot kinyilatkoztatja, úgy az objektív szociológia felépítésének problémája mindjárt megoldódnék, legalább is elvben: személyében az igazságnak valamilyen abszolút etalonjával — objektív kritériumával rendelkezni, ami lehetővé tenné, hogy magabiztosan tájékozódhas-

Sunk a hazugságok és az illúziók, az önámítás és a hamisítás határtalan tengerében, amilyen a tudás-szociológia szerint a modern társadalomtudomány.

Ezért nem csodálkozhatunk azokon az erőfeszítéseken, amelyekkel Mannheim követői az őszinte szociológus-krétaiak megelégségének elvi lehetőségét megindokolják. Minthogy szerintük az igazság és az érdek egymást kölcsönösen kizáró kutatási célok, a tudás-szociológia azt ajánlja, hogy keressünk olyan szociológust, akit a következő tulajdonságok jellemeznek: elfogulatlan a társadalmi események értékelésében, pártatlan a társadalmi osztályokhoz való tartozás értelmében, semleges harcaik tekintetében, s nem érdekelt e harc ilyen vagy olyan kimenetelében.

Bár sokan jogosan kételkednek abban, hogy e tulajdonságoknak megfelelő szociológus található, mégis tételezzük fel, hogy sikerül ilyen szociológus-remetét találnunk. De hogy érdekes és jelentős lesz-e az az igazság, amelyet tőle hallani fogunk — ebben már kételkedünk. Valójában milyen mély és tartalmas igazságot mondhat nekünk a társadalomról az az ember, aki ki van közsítve a körülötte végbemenő társadalmi ellentmondásokból és konfliktusokból. Ha nem érdekelt az események kimenetelében, akkor nem fogja fejét törni tanulmányozásukon, ha elfogulatlan a társadalmi jelenségek iránt, akkor ezek őt nem érintik; ha semleges az osztályok viszonylatában, akkor teljesen közömbös számára annak a társadalomnak a sorsa, amelyben él. Egy ilyen ember pedig nem lehet szociológus, akárhány bizonyítványt is mutat fel nekünk. A legjobb esetben éppen annyira abszolút, mint sovány igazságokat kínál, amelyek nem jutnak ki a tények egyszerű megállapításának kereteiből. De ezért kerestük őt?

Nyilvánvalóan azoknak a történészeknek van igazuk, akik forrásként nyíltan előnyben részesítik az eseményekben közvetlenül résztvevő, nyilvánvalóan részrehajló kortársak bizonyítékait az eseményektől magukat távol tartó szemtanúk lapos fejtegetésével szemben. Nem ok nélkül tételezik fel, hogy könnyebb az igazságot kiostálni az előbbieket vallomásainak hazugságából, mint kiegészíteni az utóbbiak hallgatását.

Az ártalmatlan hazugság és a veszélyes féligazság

Amikor a tudás-szociológia erőfeszítéseket tesz „az őszinte krétai” felkutatására, úgy tűnik, hogy abból a helytelen és csalóka feltevésből indul ki, mintha az objektív tudomány csupán néhány abszolút számítási rendszeren alapulna, például olyanokon, amelyek a geometriai axiómákhoz hasonlítanak. Az abszolút igazságot kinyilatkoztató krétai éppen arra hivatott, hogy egy olyan fajta axiomatika pótszerűül szolgáljon, amelyet a tudás-szociológia nem képes maga megalkotni. Pedig a feladat nem az, hogy legalább egy ilyen őszinte szociológus-krétait találjunk, hanem az, hogy megmutassuk, miért hazudnak általában a szociológus-krétaiak, hogyan és minek a segítségével torzítják el az igazságot, mindig tévútra vezetnek-e, vagy mondanak-e néha igazságot.

Nyilvánvaló, hogy az igazság eltorzítása a szociológiában nem öncél, hanem csupán olyan eszköz, amely bizonyos célok elérésére szolgál. A hazugság társadalmi funkciója tévútra vezetés — e fogalom legtágabb értelmében. De bármilyen különös is, ebből váratlan, paradox következtetés adódik: az igazság eltorzítása a szociológiában nem lehet szakadatlan, mindent átfogó, totális hazugság, mivel ebben az esetben ellentmondana saját társadalmi ren-

deltetésének — a tévútra vezetésnek. Másképpen szólva, még a szándékosan eltorzított, meghamisított szociológiai koncepciók és doktrinák sem lehetnek valamilyen „fordított igazságok”, „visszájára fordított igazságok”. Hiszen ha a dolog így állna, úgy semmi sem lenne könnyebb, mint az igazságot hamis információ alapján létrehozni.

Tételezzük fel, hogy a „Példás Hazug” című újságban a következő közlemény jelent meg: „Tegnap tíz kilométerre a Cornelia utcától két különböző irányban nagy sebességgel haladó autó nem ütközött össze. A létre nem jött összeütközésben nem halt meg öt ember (következnek a nevek). Tíz ember nem sebesült meg, és ezért nem kellett őket kórházba szállítani (következnek a nevek).” Érthető, hogy a „Példás Hazug”-nak ilyen közleménye meglepően emlékeztet a nyugati sajtó néhány ügynökségének cáfolataira, amelyek senkit sem tévesztenek meg, és könnyen desifrizálhatók: csupán a tagadó formájú ígéret kell állító formába tenni.

Igaz, hogy a fordított fonák igazságnak ez a legprimitívebb formája volt. És ismeretes, hogy az egyértelmű igazságot nemcsak egy-, hanem többféleképpen is a fonákjára fordíthatjuk, a közlésnek nemcsak az ígék, hanem a főnevek, mellékevek, számnevek stb. eltorzítása is adhat ellentétes értelmet, a hazugok országának lakói mégis igen jól kiismerik magukat ezek között a körülmények között, bár a kutyákat náluk macskáknak nevezik, a kenyeret — tintának, az ajtók cserepei az ablaküveget jelentik, a zöld szín pirosat jelent stb. Őket nem vezetheti tévútra például egy ilyen tartalmú hirdetés: „Ma reggel (de nem pontosan — 48 órakor) Gelsomino, a legvérszegényebb tenor, a kutyák kutyája, aki éppen csak visszatért ismételt bukásaiból és kifütyüléseiből, amelyekkel kitűntették őt Európa és Amerika legnagyobb színházai, nem fog énekelni a városi színházban. Kérjük a város lakosait ne jöjjenek el. A jegyeket ingyen adjuk.” És a hazugok országának valamennyi lakója remekül megértette, hogy a „bukás” szón „sikert” kell érteni, a „nem fog énekelni” kifejezés pedig azt jelenti, hogy Gelsamino 48 órakor, azaz pontosan 21 órakor fog énekelni.

Tehát a hazugok országa nyelvének elsajátítása nem volt nehezebb, mint bármilyen idegen nyelv megtanulása, sőt sokkal könnyebb volt. Tulajdonképpen bármilyen információ, egyebek között bármilyen szociológiai elméletben meglevő információ csak abban az esetben téveszthet meg, ha ebben a hazugság váltakozik az igazsággal, és megfordítva.

Tehát a feladat arra szorítkozik, hogy mivel nem rendelkezünk az igazságnak valamilyen abszolút etalonjával, akár belső, akár külső legyen ez a szociológiai rendszerek viszonylatában, meg kell tanulni elválasztani ezekben az igazságot a hazugságtól, a viszonylagos igazságot a tévedéstől. Bármilyen nehéz is ez a feladat, elvben már megoldották. Hiszen hasonló problémát — például hogyan kell felépíteni a tudományos fizikát, amelynek nincsen abszolút számítási rendszere — teljes sikerrel megoldott a relativitás elmélete. A tudományos szociológia hasonló elveken nyugszik, nem szándékozik minden tekintetben abszolút igazságokat birtokolni, viszonylagos igazságokkal fog operálni, amelyek — konkrét történeti körülmények között — objektívek és igazak.

Hogy kiválasszuk a viszonylagos igazságokat a különböző szociológiai rendszerekből, különböző módszereket alkalmazhatunk. Az egyik ilyen módszer a kölcsönösen ellentétes elméletek egybevetése, elvetjük az egymást kölcsönösen kizáró tételeket, megtartjuk az egybeesőket, s ezeket viszonylagosan igazaknak fogjuk tekinteni. Teljesen valószínű, hogy a kizárt tételek között is

lehetnek igazak, és a megtartottak között maradnak hamisak is. De a hibák valószínűsége csökken az egybevetések mennyiségének mértékével. Sőt ha elkezdjük az egybevetés folyamatát, csodálkozásunkra felfedezzük, hogy minden egyes adott kor szociológiai rendszereiben sokkal több egybeeső, mint eltérő pontot találunk. Mint marxista meg vagyok győződve arról, hogy a mai szociológiai koncepciók egybevetésénél a bennük található tételek és állítások között csupán azok lesznek viszonylagosan igazak, amelyeknek tartalma egybeesik a marxista tételek tartalmával.

Hogy erről meggyőződhessünk, elég ha összehasonlítjuk egymással, majd pedig a történelmi materializmussal a társadalmi fejlődésnek Nyugaton most igen elterjedt két koncepcióját: W. Rostow gazdasági növekedési szakaszelméletét és A. Toynbee civilizációelméletét. A rostowi koncepció — a hagyományos társadalomtól az ipari társadalom felé való fejlődés öt szakaszának általánosságáról — kizárja Toynbee elképzelését a minőségileg különböző, csupán időben és térben együtt létező civilizációkról. Ha összehasonlítjuk ezeket az elméleteket, el kellene vetnünk ezeket, mint teljesen egybe nem esőket. De ha külön-külön hasonlítjuk össze őket a marxizmussal, akkor megmutatkozik, hogy elburjázott formában mindegyikben megvannak a viszonylagos igazságok elemei: az egész emberiség rendszerint megtesz fejlődésében bizonyos gazdasági szakaszokat, bár egyáltalán nem azokat, és egyáltalán nem úgy, ahogyan Rostow elképzei; a társadalmi haladás a Föld különböző területein bizonyos sajátossággal rendelkezik, erre pedig Toynbee fordított figyelmet, de indokolatlanul eltúlozva. Sőt Toynbee néhány civilizációja közelebbi vizsgálat esetén az előző — rabszolgatartó és feudális — formációk napjainkig meglévő maradványainak mutatkozik, ezeket, a hagyományos társadalom meg nem határozott szakaszán meglévő maradványokat Rostow helytelenül kapcsolta össze a nemzeti szervezettel.

Vajon zárt gömb-e a társadalom?

A szociológia fejlődését akadályozó további előítélet az az elképzelés, hogy valamilyen jelenség vagy folyamat tudományos megismerése csak kívülről, oldalról, bizonyos távolságról lehetséges. Amennyiben bármely szociológus a társadalmon belül van, és közvetlenül érdekelt az itt végbemenő eseményekben, annyiban, állítja a tudás-szociológia, nem lehet azoknak objektív bírója.

Érthető megfogalmazásban ez a kérdés így hangzik: Az-e a helyzet, hogy a jelenségek és a folyamatok tudományos megismerése csupán kívülről lehetséges? A természettudományok története erre tagadó választ ad. Az a körülmény, hogy az ember a földön él, mint ismeretes, hosszú ideig arra a feltételezésre készítette az embereket, hogy a Föld a világmindenség központja, de ez végül is nem akadályozta meg Kopernikust abban, hogy létrehozza a naprendszer heliocentrikus felfogását. Az a felfogás, hogy az ember olyan lény, amely elvileg különbözik a többi állattól, nem segítette elő, hanem inkább akadályozta a biológia fejlődését. Darwin csak akkor tudta megteremteti az állatvilág evolúciójának és az ember származásának tudományos elméletét, amikor leszámolt az ember kivételes jellegét hirdető teológiai nézetekkel. Végül Pavlov meggyőzően cáfolta azt a felfogást, hogy az ember azért nem ismerheti meg a gondolkodás mechanizmusát, mivel ennek a hordozója

sajátmaga. Az az állítás, hogy a szociológus azért nem képes megismerni a társadalmi fejlődést, mert ő maga résztvevője annak, nyilvánvalóan hasonló előítélet.

Mellesleg találkozhatunk jellegük szerint teljesen ellentétes sirámokkal is, amelyek szerint a kutatót éppen a rendszeren kívülsége akadályozza meg abban, hogy megismerje a benne végbemenő folyamatokat. Ismeretes például, milyen nehézségeket kellett leküzdeniök a fizikusoknak, hogy feltárhassák a mikrovilág törvényeit. Az eltűnt civilizációk számos történésze panaszkodik, hogy nem tudja magát még gondolatban sem az általa tanulmányozott események kortársainak helyzetébe képzelni.

Eszerint a természettudományok története megerősíti azt a tényt, hogy a kutatónak sem a rendszeren belüli, sem a rendszeren kívüli helyzete nem akadályozhatja meg a rendszeren belül végbemenő jelenségek és folyamatok tudományos megismerését.

Sőt az az elképzelés, hogy a szociológus a társadalomban, mint valami zárt gömbben él, és ennek csak belső felületét látja, jelentős mértékben illúzió, hasonlóan a geocentrikus rendszer alapját képező illúzióhoz. Ez az elképzelés csupán olyan feltételek mellett lenne helyes, ha a társadalom nem fejlődne, hanem stacioner jellegű lenne, mint a hangyaboly. De a társadalom és a hangyaboly különbsége éppen abban mutatkozik meg, hogy a társadalom soha nem marad önmagával azonos, és mindig „nyílt” két irányban: a múlt és a jövő felé. Ennek megfelelően az a szociológus, aki a múlt vagy a jövő álláspontján áll, lehetőséget nyer arra, hogy a társadalom adott helyzetét oldalról, mintegy kívülről vizsgálja. Igaz, a múlt álláspontja és a jövő álláspontja nem egyenlő értékű: az első esetben a jelen bírálata, bármilyen igazságos legyen is, negatív marad; a másodikban azonban a társadalmi bírálat konstruktív jelleget nyer. Ezért az, hogy a szociológus a haladó osztály, a társadalom haladó erőinek álláspontjára álljon, szükséges feltételét képezi annak, hogy a társadalmi fejlődés adott helyzetét objektív tudományos jelleggel megismerhesse. Természetesen valamely szociológusnak a haladó osztályhoz, a haladó társadalmi erőkhöz való tartozása önmagában még távolról sem biztosíték arra vonatkozóan, hogy elkerüli a hibákat, hogy mentes lesz az elfogultságtól és a nem-objektivitástól; de ha nem azonosítja magát a jövővel, akkor a szociológus nem tudja helyesen megérteni a jelent és a múltat sem. Ezért a tudás-szociológia „zárt gömbjéből” mindig előnyösebb azon az ajtón keresztül kijutni, amely a jövőbe nyílik, nem pedig a múltba nyíló ablakon keresztül.

A társadalmi haladás hatása a szociológia fejlődésére

Bár a tudás-szociológia fejleszteni és kiegészíteni kívánja a társadalmi tudatnak a társadalmi léttől való függéséről szóló marxista koncepciót, lényegében önkényesen kiragadja, túlhajtja ennek a függésnek az egyik oldalát, nevezetesen azt, hogy a társadalmi jelenségeknek a szociológus által való megismerése osztálykötöttségű — és mellesleg jelentősen el is szegényíti azt. Valójában a társadalmi jelenségek és folyamatok megismerését a tudás-szociológia főképpen a szociológus individuális tudatának síkján elemzi, méghozzá erőteljesen relativista módon: erősen hangsúlyozza az adott megismerés viszonylagosságát, és nem veszi tekintetbe objektív tartalmát.

Természetesen távol állok attól, hogy a tudás-szociológiának, mint kiegészítő diszciplinának a tudományos jelentőségét tagadjam, hiszen ez a szocioló-

gia azt követeli, hogy a társadalmi eszméket korunk társadalmi összefüggésében tanulmányozzuk, és sok esetben a történeti források kritikai elemzésének a virtuozitásig vitt technikáját dolgozta ki. De mindez magától értetődően nem meríti ki a társadalmi valóság és a társadalmi megismerés kölcsönhatásának azt a problémáját, amelyet a tudás-szociológia kutatási tárgyának tart.

A szociológia társadalmi függőségének problémáját Marx és Engels nemcsak mélyebb, hanem összehasonlíthatatlanabbul szélesebb alapon vetette fel, mint a tudás-szociológia; úgy vizsgálják ezt a problémát, mint különös esetét annak a hatásnak, amelyet a társadalmi haladás a tudományos ismeret fejlődésére általában gyakorol. Nem is beszélve arról, hogy mennyire hangsúlyozták az eszmék aktív szerepét a társadalom fejlődésében, a marxizmus megalapítói néhány olyan elvi tételt fogalmaztak meg, amelyeknek közvetlen kapcsolatuk van a szociológia fejlődésével. Ezeket a tételeket megkísérlem néhány példán illusztrálni:

1. Bármilyen nagy is a haladó társadalmi eszmék szerepe az emberiség fejlődésében, nem szabad elhanyagolni azt, hogy a *társadalmi haladás, a maga részéről, a szociológus rendelkezésére bocsátja a társadalmi jelenségek és folyamatok megismerésének mind tökéletesebb technikai eszközeit és módszereit.* („Eddig — írta Engels —, csak azzal kérkedtek, mit köszönhet a termelés a tudománynak, pedig a tudomány végtelenül többet köszönhet a termelésnek.”)³ Az, ami áll a termelés és tudomány kölcsönviszonyairól, még inkább vonatkozik az egészben vett társadalom és szociológia kölcsönviszonyaira. Mellesleg a többi ismeret — a matematika, a fizika, a technikai tudományok — eredményeinek a szociológiára való befolyása a társadalom e hatásának részét alkotja.

Elég, ha a társadalmi tudatnak a középkorban végbemenő átalakulására hivatkozunk, amelyet a XV—XVI. század nagy földrajzi felfedezései idéztek elő, vagy arra, hogyan ösztönözték az utópisztikus szocializmust Afrika, Amerika és Polinézia, az inka birodalom stb. benszültött törzseinek életmódjáról szóló leírások. Hivatkozhatunk arra a hatásra is, amelyet az eltűnt civilizációk maradványainak régészeti feltárásai és a régi írásmódok megfejtése a társadalmi fejlődés szociológiai elméleteire gyakoroltak, vagy pedig arra, hogy Darwin fajkeletkezési elmélete milyen hatást gyakorolt a szociológiára.

Ha a közelmúlthoz vagy a jelenhez fordulunk példakért, akkor elsősorban azt kell megemlítenünk, hogy milyen hatalmas jelentőségű a szociológia számára egy olyan új tudomány, mint a kibernetika és annak technikai alkalmazásai. A kibernetika termékeny eszméi nélkül, az elektronikus számológépek nélkül — és ezt bátran mondhatjuk — szó sem lehetne a matematikának olyan sokat ígérő alkalmazásáról a társadalomtudományokban, nem léteznék sem ökonometria, sem társadalmi modellezés.

2. Bármely társadalmi jelenség története kétségtelenül fényt derít a lényegére; ugyanakkor a *társadalmi viszonyok fejlettebb formái lehetővé teszik nemcsak keletkezésük történetének megértését, hanem a megelőző társadalmi intézmények, közöttük az eltűnt intézmények történeti értelmének feltárását* is. („A polgári társadalom a termelés legfejlettebb és legsokrétűbb történelmi szervezete — írta Marx 100 évvel ezelőtt. — Ezért tagozódásának megértése, azok a kategóriák, amelyek viszonyait kifejezik, egyúttal betekintést nyújtanak mindazoknak a letűnt társadalmi formáknak tagozódásába és termelési viszonyaiba, amely társadalmi formák romjaiból és elemeiből felépült oly

³ Engels : A természet dialektikája. Szikra, 1952. 196. o.

módon, hogy egyrészt, azoknak még fel nem számolt maradványai tovább-
tengődnek benne, másrészt, hogy az azokban foglalt pusztá utalások a fejlő-
dés folyamán jelentősen kibontakoztak stb . . . A polgári gazdaság tehát az
antik stb. gazdaság kulcsa.”⁴

Nyilvánvaló például, hogy a társadalmi haladás elméleteit pontosan elő-
ször csupán a XVIII. században fogalmazták meg (Condorcet, Gibbon, Herder
stb.), amikor világossá vált, hogy a termelés, a technika, a tudomány és a művé-
szet fejlődésének színvonala Nyugat-Európában túlszárnyalta az ókori vilá-
got; addig a társadalom fejlődését a szociológusok egyszerűen, mint „az antik
kultúra újjászületését” fogták fel, aminek megfeleltek a történeti körforgás
konceptiói (Vico). A haladás szakaszosságát természetesen nem tárhatták fel
a szociológusok (bármilyen zseniálisak is voltak!), amíg az emberiség a fejlő-
désében nem hagyott maga mögött néhány történelmi szakaszt, korszakot;
így a társadalmi-gazdasági formációk marxista tanítása csupán azután jött létre,
amikor az emberiség túljutott a rabszolgatartó és a feudális formációkon,
amikor felfedezték a rabszolgaságot megelőző nemzetségi társadalmat, és nyil-
vánvalóvá vált a kapitalizmus átmeneti jellege.

Csak amikor a társadalom fejlődése letépte a rendi és a kasztlepleket
az osztályviszonyokról, és ezek a polgári társadalomban mintegy „csupas
formában” mutatkoztak meg, csupán akkor vált lehetségessé annak a megérté-
se, hogy a társadalom osztályokra való tagozódásának alapjai a tulajdon-
viszonyok, és az osztályharc prizmáján keresztül csupán akkor volt bemutat-
ható az antagonisztikus társadalom egész megelőző története. Az osztály-
viszonyok fejlődése a mai társadalomban lehetővé teszi, hogy mind mélyebben
megértsük az osztályviszonyok természetét a távoli múltban is. Ismeretes
az is, hogy a szocialista társadalom fejlődése arra készítette a szociológusokat,
hogy sok pontban átértékeljék, revidiálják a nemzetségi társadalom társadalmi
viszonyainak jellegéről szóló régebbi elképzeléseket, megszabaduljanak annak
kispolgári idealizálásától, az egyenlő elosztás illúziójától stb.

A társadalmi folyamat nemcsak abban segít, hogy a múltról szóló ismere-
teinket pontosabbá teszi, hanem a meg nem felelő szociológiai doktrínákat
menetközben el is veti. Így „a magasabbrendű” és az „alacsonyabbrendű”
fajok reakciós doktrínáját a XX. század közepén nem annyira a szociológiai
bírálat fegyverével cáfolták meg, hanem inkább azoknak a fegyvereknek győ-
zelmes bírálatával, amelyekkel a népek megsemmisítették „a harmadik biro-
dalmat” a második világháborúban és a gyarmati rendszert a háború utáni
időben.

Ezt az elvet, hogy ti. a szociológiai elmélet történetileg megfelel a saját
korának, természetesen nem szabad ad absurdum vinni, a múlt tudományos
értékelése a szociológia mai szintjének álláspontjáról összeegyeztethetetlen
a történelemnek a múltban elbukott politikaként való lekezelésével. Minden
egyés nemzedék, mint mondják, újra átírja az emberiség egész történetét;
de az ilyen gyakorlatnak csupán abban az esetben lesz tudományos értéke
és hitelessége, ha a szociológusokat nem az adott pillanat átmeneti politikai
megfontolásai vezetik, hanem reális történeti perspektívából indulnak ki.

3. *A szociológiai elméleteket és koncepciókat nem szerzőik szubjektív önkénye
hívja életre, hanem annak az adott korszaknak objektív követelménye, amelyeket így
vagy úgy ki kell elégíteniük.* (Marx ezt írta: „Ezért az emberiség mindig csak olyan

⁴ Marx : Bevezetés a politikai gazdaságtan bírálatához. Szikra, A marxizmus — leni-
nizmus kis könyvtára, 78. sz. 1950. 31. o.

feladatokat tűz ki maga elé, amelyeket meg is tud oldani, mert jobban szemügyre véve, mindig azt látjuk, hogy maga a feladat is csak ott merül fel, ahol megoldásának anyagi feltételei már megvannak, vagy legalábbis keletkezőben vannak.”⁵

Másképpen szólva: a szociológia a társadalomban bizonyos kiegészítő szerepet tölt be, amely nélkül lehetetlen lenne a társadalom funkcionálása és méginkább fejlődése. Ha egy szociológiai, gazdasági elmélet nem képes elősegíteni a társadalom előtt álló reális feladatok megoldását, úgy halva született (vagy legalábbis életképtelen mindaddig, amíg nem jött el az ideje.) Ezeket a feladatokat teljesíteni csak annyiban képes, amennyiben az objektív igazságnak valamilyen elemeit tartalmazza, mégha egyoldalú, téves interpretációban is. De ebben az esetben nem általában lesz jogosult, hanem csupán olyan mértékben, amennyiben pozitíve elősegíti meghatározott társadalmi ellentmondások megoldását.

Ennek a tételnek illusztrálása Keynes gazdasági elmélete, amely részben és ideiglenesen elősegítette a 30—40-es években a kapitalizmus néhány gazdasági ellentmondásának megoldását. Ez csak azért történhetett így, mert eltekintve a helytelen elméleti premisszáktól, lehetővé tette, hogy felhasználják a tőkebefektetések multiplikációjának és a reális forgalmi folyamat szükségletének hatását.

Egy másik példa a nacionalizmus. Mint társadalmi doktrina kétségtelenül haladó szerepet játszik a gyarmati népeknek az imperialista elnyomás alól való felszabadulásában. Ez, természetesen, nem azért megy végbe, mert helyesek az osztálybékének és a nemzet kizárólagos jellegének a nacionalisták által hirdetett jelszavai (ezek tarthatatlanok), hanem azért, mert a nemzeti érdekek — általánosságban szólva — nem fikciók, hanem realitásai a modern világnak, éppen annyira, amennyire reális az elnyomott nemzetek és az imperialista hatalmak érdekeinek ellentéte.

A pragmatizmustól eltérően, amely egy elmélet helyességét az eredményeinek hatékonyságától függően értékeli, a marxizmus, a történelem materialista felfogásával összhangban, a társadalmi elmélet szerepét tartalmának objektivitása szerint ítéli meg.

4. *A szociológia története, egészében véve, nem az egymást kaotikusan felváltó tévedések kaleidoszkópja, hanem az objektív társadalmi valóság mind mélyebb megismerésének felfelé haladó folyamata, a viszonylagos igazságok fokozatain keresztül az abszolút igazság felé tartó folyamat.* („A Marxot megelőző klasszikus politikai gazdaságtan Angliában, a legfejlettebb kapitalista országban, alakult ki — írta Lenin. — Adam Smith és David Ricardo, a gazdasági szerkezetet tanulmányozva, megvetették a *munkaérték-elmélet* alapját. Marx folytatta az ő művüket. Szilárdan megalapozta és következetesen továbbfejlesztette ezt az elméletet.”)⁶

Ha Marx és Engels a megelőző filozófiai, gazdasági és történeti elméleteket teljes tévedésnek tekintették volna, úgy valószínűleg nem tudták volna kidolgozni a történelem materialista szemléletét. De, amint ismeretes, másképpen viszonyultak elődeikhez: elsajátították Hegel dialektikus módszerét, materialista alapot adva ennek; nem vetették el a francia materialisták taní-

⁵ Marx: Előszó „A politikai gazdaságtan bírálatához”. Marx—Engels Vál. Műv. 1. köt. Szikra, 1949. 340. o.

⁶ Lenin: A marxizmus három forrása és három alkotórésze. Vál. Műv. 1. köt. Szikra, 1954. 65. o.

tását az eszmék szerepéről a társadalomban, hanem kiegészítették ezen eszmék materiális keletkezésének tanításával; átvették Guizot és más történészek elképzeléseit az osztályokról és osztályharcról, és következetesen továbbfejlesztették őket egészen a proletariátus diktatúrájáról szóló tanításig, továbbfejlesztették az utópista szocializmus elveit, tudományos tétel jelleget adván nekik stb.

A szociológia nem az előző elgondolások és koncepciók pusztá tagadásán keresztül fejlődik, hanem kritikai elsajátításuk és kiegészítésük segítségével. A marxizmus példája ebben az értelemben a legtanulságosabb, bár magától értetődően nem az egyetlen. I. Thünen (XVIII. szd.) „eszményi államának” modellje egészen a mai napig a földrajzi munkamegosztás tanulmányozásának mintaképe. Quesnay gazdasági táblázatai hozzájárultak az ökonometria kifejlődéséhez a XX. században. G. Buckle koncepcióját kritikailag átdolgozta és továbbfejlesztette L. Mecsnyikov „A civilizáció és a nagy történelmi áramlatok” c. könyvében, melyet a későbbiekben Plehanov bizonyos javításokkal elfogadott, és amely ma is jelentős hatást gyakorol a szociológiában.

5. A szociológia történetében éppen úgy, mint a fizika történetében sajátos komplementaritási elv működik: *az új, tökéletesebb és általánosabb szociológiai elmélet, kiegészítve és kijavítva az előző elképzeléseket, nem ritkán tartalmazza ezeket mint meghatározott történelmi körülményekre korlátozódó egyedi eseteket.*

Néhány szociológiai elmélet, amely a modern valóság szemszögéből ostobának látszik, bizonyos értelemben viszonylagosan igaz volt saját kora számára. Így az emberiség most már annyira felszabadult a földrajzi környezet közvetlen befolyása alól, hogy hajlamosak vagyunk lebecsülni a szerepét a társadalmi fejlődés megelőző szakaszaiban is. Pedig sok jelenséget a kapitalizmus előtti formációk történetében egyszerűen nem tudunk megmagyarázni, ha elhanyagoljuk a földrajzi tényezőket.

Egy másik példa: a fiziokratáknak az az állítása, hogy új érték csupán a mezőgazdaságban jön létre, igen naivnak tűnik számunkra, pedig a XVIII. században valójában főképpen a mezőgazdaságban jött létre. Néhány mai közgazdász és szociológus, akiket némi joggal nevezhetünk a XX. század fiziokratáinak, továbbra is azt állítja, hogy értéktöbbletet csak a fizikai munka hoz létre, bár a szellemi dolgozóknak a társadalomban való számszerű növekedésének mértékében mind nyilvánvalóbbá válik, hogy ez az állítás csupán a múlt századra érvényes, viszonylagos igazság.

Mark Twain elragadó regényében, az „Egy jenki Artur király udvarában” leírja, hogy egy vállalkozó szellemű amerikai, aki a sors akaratából a VI. századba került, XIX. századi ismereteit alkalmazza, és néhány év múlva majdnem sikerült átalakítania a középkori Angliát fejlett ipari országgá. De Artur király Diocletianus császár, sőt még XIV. Lajos helyében is óvakodnék attól, hogy országom kormányzását rábízam a XX. századi szociológusokra és közgazdászokra. Főlényükkel hencsegnének a III., VI. vagy XVIII. századból való kollégáik előtt, és országomat sokkal gyorsabban és alaposabban romlásba döntenék, mint ahogyan ezt a skót kalandor, Law tette Franciaországban. Valójában hogyan tudnák a római impériumot a krónikus alacsony termelékenység állapotából Keynes receptjei kivezetni, amelyek a túltermelés válságának leküzdésére hivatottak? Helyesebb azt feltételezni, hogy ha Diocletianus Keynes tanácsait követte volna, a római birodalom két évszázaddal előbb pusztult volna el. Erről mindenkit meggyőzhetnek azok a sikertelen kísérletek,

amelyek nem ritkán katasztrofális következményekre vezetnek, ugyanis az olyan kísérletek, hogy a fejlett ipari államok gazdaságának módszereit korunk gazdaságilag elmaradott országaiban lemásolják.

Безьежэс

Емлítettük, hogy а зоциолóгия а физикától négy évszázaddal és а биолóгиától egy évszázaddal maradt el, de ez а кóрүмлэнь egyáltалан nem azt jelenti, hogy а зоциолóгиának száz évre van аhhoz szүксьége, hogy éppen olyan rendszerezett és egзакт tudománnýá váljék, mint а биолóгия, és négy évszázadra, hogy elérje а modern физика színvonalát.

Аrról van szó, hogy а történelми materializmus kéпében а modern зоциолóгия már rendelkezик а társадalmи fejlődés olyan elméletével, amely jellege szerint nem áll а darwinizmus mögött а биолóгиában, sem аз elemek periodikus rendszere mögött а kéмиában, sem а relativitás elmélet mögött а физикában. Ha а зоциолóгия erre аз elméletи és módsзертани алара támaszkodik, és felhasználja а többи tudomány eredményét, úgy а зоциолóгусок tíз év múlva be tudják hozni azt, amihez а биолóгусокnak, а кэмикусокnak és а физикусокnak évszázадokra volt szүксьégük.

СОЦИОЛОГИЯ ЗНАНИЯ И ЗНАНИЕ СОЦИОЛОГИИ

Эдвард Араб-Оглы

Нельзя отрицать тот факт, что уровень наших социологических знаний в значительной мере остаёт от уровня познаний в области природы. Автор утверждает, что это различие между социологией и естественными науками заключается не в специфических, неотделимых от данных наук способах познания действительности, а в различной степени зрелости знаний, достигнутых этими науками.

Социология знания (К. Маннгейм и его последователи) ставит под сомнение возможность объективного социологического знания. Поскольку истина и интерес, по мнению представителей этого направления в социологии, взаимно исключают друг друга, истинных познаний может достичь только социолог, нейтральный по отношению к общественной классовой борьбе и не принадлежащий к какой бы то ни было партии. Однако, — утверждает автор, — такой беспартийный социолог может служить лишь чрезвычайно художочными истинами, не выходящими за пределы простого фиксирования фактов. Задача состоит не в том, чтобы найти такого «искреннего социолога», а в том, чтобы показать, почему лгут социологи, как искажают они истину, всегда ли лгут или говорят иногда правду. Поскольку искажение истины никогда не бывает самоцелью, ложь не может быть всесторонней. Каждая социологическая система, каждая социологическая теория содержит в себе относительные истины, и для выделения их в нашем распоряжении имеются различные способы. Один из таких способов состоит в выявлении совпадающих положений в теориях, противоположных друг другу. Такие положения рассматриваются как относительные истины. Чем больше сравнений мы производим, тем больше вероятность относительной истинности выделенных положений.

Социология знания утверждает далее, что какой бы то ни было процесс может быть познан нами лишь в том случае, если мы рассматриваем его извне. Но поскольку социолог не может оторваться от общества, процессы движения общества не могут быть познаны им. Неверна не только вторая, но и первая часть этого утверждения, что доказывается, например, историей естественных наук (гелиоцентрическая картина мира, теория эволюции Дарвина и т. д.). Но если бы это утверждение и было верным, то и тогда не может быть верным конечный вывод, поскольку неверно и то, что данное положение общества не может быть исследовано нами извне. Дело в том, что исследование данного состояния общества возможно с точки зрения прошлого или будущего. Для того, чтобы социолог мог познать данное положение общества с объективной научностью, он должен находиться на позиции прогрессивных сил общества.

Социологии знания принадлежат определенные заслуги в области исследования взаимодействия общественной действительности и общественного познания. Марксизм,

однако, поставил этот вопрос на несравненно более широкой основе. Относительно связи общественного прогресса и развития социологии автор статьи выдвигает следующие марксистские положения (разъясняя и иллюстрируя их).

1. Общественный прогресс предоставляет социологам все более совершенные технические средства и методы познания общественных явлений и процессов.

2. Более развитые формы общественных отношений делают возможным не только понимание истории их возникновения, но и вскрытие исторического смысла предшествующих общественных учреждений.

3. Социологические теории и концепции вызываются к жизни не субъективным произволом их авторов, а объективными обстоятельствами данной эпохи, которые так или иначе должны быть ими удовлетворены.

4. История социологии — восходящий процесс все более глубокого познания объективной общественной действительности.

5. Новая, более совершенная и общая социологическая теория, дополняя и исправляя предшествующие ей представления, нередко содержит их в себе как особые случаи, ограничивающиеся определенными историческими обстоятельствами.

THE SOCIOLOGY OF KNOWLEDGE AND SOCIOLOGICAL KNOWLEDGE

by Edvard Arab-Ogli

Undeniably our sociological knowledge is significantly behind our achievements in other fields of science. This discrepancy has nothing to do with those specific methods of cognizing reality which are inseparable from these sciences, but with the different developmental level of these disciplines.

The sociology of knowledge (K. Mannheim and his followers) questions the existence of objective sociological knowledge. It is claimed that true knowledge can be attained only by those sociologists who are neutral and impartial, for truth and partiality are held to be mutually exclusive. The author maintains that such an impartial sociologist, because he is capable of merely demonstrating the facts, provides only a weak reflection of truth. The task is not to find the "candid" sociologist, but to point out why — in many cases — they are guilty of misrepresentation, the means used to distort the truth and whether they do this all the time or occasionally hit upon the truth. Since falsification is never an end in itself, not all data are distorted. This implies that every sociological system of thought or theory is bound to contain relative truths which may be distinguished by several means. One of these is to select the coincident theses from the contradictory theories and to regard them as relative truths. The more comparisons made, the greater the likelihood of the remaining theses being relatively reliable.

According to the sociology of knowledge, a process may be known only if viewed from the outside, and since the sociologist is unable to do this he cannot cognize the processes of motion in society. The history of the exact sciences (heliocentrism, Darwin's theory of evolution) has proved that not even the first part of the statement can be maintained. The belief that the given conditions of society are not examinable from the outside is also false for it is possible to view these from either the past or the future. The sociologist, in order to acquire objective scientific knowledge of the given conditions of society, must share a stand with the progressive forces of society.

In studying the interrelation of social reality and social cognizance the sociology of knowledge does achieve certain results, but it must be admitted that Marxism has an incomparably broader grasp of this question. Through the interconnection of social progress and sociological development, the author interprets and illustrates the following important Marxian theses:

1. Social progress provides the sociologist with increasingly perfected means and methods to cognize social phenomena and processes.

2. Advanced forms of social relations allow the understanding of the history of their origin and the disclosure of the historical role of former social institutions.

3. Sociological theories, conceptions, are not arbitrarily established by those who formulate them but by the objective circumstances and requirements of the given age; these requirements have to be met by the sociological views and ideas.

4. The history of sociology concerns the gradual cognizance of objective social reality.

5. The new, perfected, and more universal sociological theory contains former views in a finished and improved form and frequently includes them as particular cases limited to definite historical circumstances.